

**Rękopis z Czombrowa.
Filomacki przekład Koranu – edycja
i studium historyczno-filologiczne zabytku**

**The Manuscript from Czombrow.
The Philomath Translation of the Qur'an –
the Edition and Historical and Philological Study
of the Monument**

المخطوط من تشومبروف. ترجمة فيلوماتية للقرآن - دراسة تاريخية وفيلولوجية للنص الأثري
وتحريره

redakcja naukowa i edycja zabytku polskiej kultury
Joanna Kulwicka-Kamińska
i Czesław Łapicz

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu
MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2019

Recenzenci

prof. dr hab. Elżbieta Górską

dr hab. Agata Nalborczyk, prof. UW

Tłumaczenie

Magdalena Kopczyńska – język angielski

Kinga Nogacka – język arabski

Opracowanie redakcyjne

Kamil Dźwiniel

Skład

Dariusz Żulewski

Projekt okładki

Tomasz Jaroszewski

ISBN 978-83-231-4317-8

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń 2019

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel. 56 611 42 95, fax 56 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

www.wydawnictwo.umk.pl

Dystrybucja: ul. Mickiewicza 2/4, 87-100 Toruń

tel./fax: 56 611 42 38

e-mail: books@umk.pl

Druk i oprawa: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

Wkrótce ma być u mnie Dyoniz dla wspólnego kończenia wiadomej Ci dla Tatarów pracy. Jakkolwiek będzie to rzecz niedokładna i niedostateczna, tymczasem jednak odpowie ich potrzebie, że sami siebie rozumieć będą i odtąd droższym dla nich stanie się język ich ojców.
(Z listu I. Domeyki do O. Pietraszkiewicza, 20 listopada/2 grudnia 1828 r.)

Dyoniz will pay me a visit shortly, so that we can finish our work for the Tatars of which you are aware. As inaccurate and insufficient as this thing may be, it will meet their need of understanding themselves, owing to which the language of their fathers will become even more precious to them.
(A fragment of I. Domeyko's letter to O. Pietraszkiewicz, 20 November/2 December 1828)

قريباً سيكون عندي ديونيز لإنهاء العمل الذي تعرف عنه للتتار. على الرغم من أنه سيكون غير دقيق وغير كافٍ، مع ذلك في هذه الأثناء سوف يستجيب لاحتياجاتهم، فهم سيفهمون أنفسهم وستصبح لغة آبائهم أعلى بالنسبة لهم.

(من خطاب إ. دوميكو إلى أ. بيتراشكيفيتش، 20 نوفمبر / 2 ديسمبر 1828)

Spis treści

Od redaktorów	9
Wprowadzenie	13
From the Editors	19
Introduction	23
من المحررين	29
مقدمة	33

Część I. Źródło

Zachowane karty rękopisu z Czombrowa: sury 69–71 i 89–111	41
---	----

Część II. Analizy i interpretacje

<i>ks. Tadeusz Krahel</i> Książd Dionizy Chlewiński	67
<i>Zbigniew J. Wójcik</i> Filomacki przekład Koranu i jego losy – spojrzenie po latach	75
<i>Tamara Bairašauskaitė</i> Kilka uwag o wydawaniu przez dwóch filomatów i jednego Tatara Koranu w przekładzie na język polski	85
<i>Joanna Puchalska</i> Koran w katolickim dworze	97
<i>Artur Konopacki</i> Tatarzy w Nowogródku a rękopis tłumaczenia Koranu z Czombrowa	107
<i>Dariusz Pniewski</i> Koran romantyków. Przyczyny powstania filomackiego przekładu Koranu i jego poetyka	119
<i>Joanna Kulwicka-Kamińska i Czesław Łapicz</i> Tytuły sur w rękopisie z Czombrowa na tle innych polskich przekładów Koranu	131
<i>Joanna Kulwicka-Kamińska i Aleksandra Walkiewicz</i> Dwa warianty filomackiego tłumaczenia Koranu w relacji do podstawy źródłowej	153

Joanna Kulwicka-Kamińska

Filomacki przekład Koranu. Filologiczna analiza porównawcza rękopisu z Czombrowa i tzw. Koranu Buczackiego 181

Czesław Łapicz i Iwona Radziszewska

Tefsir z Grodna a Koran Jana Murzy Tarak Buczackiego (studium porównawcze na podstawie sury 69) 191

Miħaił Tapэлka

Пераклад Карана на польскую мову 1858 г. выдання ў рукапісах татарыў Беларусі, Літвы і Польшчы 209

Podstawy arabska i francuska sury 69 oraz jej zapis współczesną polszczyzną 221

Noty o autorach 229

Notes on the authors. 231

Część III. Aneks

Paz Domeyko, *O Ignacym Domeyce* 237

Archiwalne artykuły Aleksandra Walickiego o Ignacym Domeyce 241

Marcin Grochowski, *W poszukiwaniu „Skarbu Domeyki”* 251

Od redaktorów

Odkrycie przed kilkoma laty dwóch nieznanych dotąd rękopiśmiennych wersji przekładu Koranu, mianowicie fragmentów rękopisu z archiwum podworskiego w Czombrowie oraz tefsiru¹ z Grodna, stało się swoistą sensacją naukową. W trakcie późniejszych żmudnych badań tekstologicznych ustalono, że rękopisy te zawierają polski przekład świętej Księgi islamu, autorstwa wileńskich filomatów, ks. Dionizego Chlewińskiego oraz Ignacego Domeyki.

Odnalezienie manuskryptów poprzedziło kilka ważnych w naszej historii i kulturze rocznic i wydarzeń związanych z osadnictwem tatarskim na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a tym samym doskonale wpisało się w okazjonalne obchody jubileuszy:

620-lecia założenia w Wielkim Księstwie Litewskim osadnictwa Tatarów – muzułmanów (Troki, Wilno i inne miejscowości, 1398 r.);

340-lecia osadnictwa Tatarów w królewskiej ekonomii grodzieńskiej (Kruszyniany, Bohoniki i inne miejscowości w okolicach Sokółki na Podlasiu, 1679 r.);

200-lecia powstania wileńskiego Towarzystwa Filomatów (Wilno, wrzesień 1817 r.);

190-lecia ukończenia prac nad przekładem filomackim Koranu (1828 r.);

160-lecia ukazania się drukiem filomackiego przekładu Księgi, sygnowanego nazwiskiem Jana Murzy Tarak Buczackiego (Warszawa, 1858 r.);

50-lecia ukazania się klasycznej rozprawy Antoniego K. Antonowicza na temat piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Wilno, 1968 r.). To właśnie od opublikowania tej pracy możemy mówić o wyodrębnieniu się swoistej, oryginalnej subdyscypliny filologicznej, kilkadziesiąt lat później nazwanej *kitabistyką*².

Zwieńczeniem i podsumowaniem wielu różnorodnych i długofalowych jubileuszowych działań naukowych, kulturalnych i religijnych obejmujących dawne Wielkie Księstwo Litewskie było ukazanie się w październiku 2018 r. najnowszego przekładu Koranu na język polski, autorstwa polskiego Tatara i muzułmanina, Musy Czachorowskiego.

¹ Ar. تفسير [tafsīr] ‘komentarz, objaśnienie (Koranu)’.

² Kitabistyka – oryginalna, naukowa subdyscyplina filologiczna, łącząca filologię słowiańską (polonistykę i białorutenistykę) z orientalistyką (arabistyką i turkologią) oraz z kulturoznawstwem i religioznawstwem. Przedmiotem jej badań jest materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL), a w szczególności rękopiśmienna literatura, zwłaszcza religijna, w postaci kitabów, tefsirów, chamailów i innych odmian manuskryptów litewsko-polskich muzułmanów.

Naszą publikację dedykujemy ludziom, którzy w ciągu ponad sześciu wieków tworzyli historię litewskiego, polskiego i białoruskiego Orientu, a także dawnym i współczesnym badaczom tej przeszłości, których prace wzbogacały wiedzę o złożoności etnicznej, kulturowej i religijnej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Spadkobiercami tej przeszłości są trzy współczesne państwa: Republika Białorusi, Republika Litewska oraz Rzeczpospolita Polska.

Autorom prac zamieszczonych w tym tomie wyrażamy gorące podziękowanie za to, że bezinteresownie podzielili się z Czytelnikami wynikami swych badań i przemyśleń, wnosząc tym samym ważną cegiełkę do wiedzy o naszej przeszłości.

Szczególne wyrazy podziękowania kierujemy do Joanny Puchalskiej, która nie tylko z pełnym zaufaniem udostępniła nam do badań, analiz i publikacji bezcenne dokumenty ze swego rodzinnego archiwum z dawnego dworu ziemiańskiego w Czombrowie (dziś Białoruś), ale jest również autorką zawartej w tomie publikacji, ilustrowanej historycznymi dokumentami oraz współczesną twórczością uczniów z polskiego gimnazjum im. I. J. Kraszewskiego w Nowej Wilejce.

Pomoc w opracowaniu projektu „Rękopis z Czombrowa. Filomacki przekład Koranu – edycja i studium historyczno-filologiczne zabytku” zaoferowali również pracownicy Ambasady RP w Chile w osobach Ambasadora Julia Bravo oraz Sabiny Orłowskiej i Javiera Foxona. Dzięki nim udało się dotrzeć do koordynatora Kampanii Domeyko & Wagner – Dziedzictwo, Marcina Grochowskiego, oraz do potomków Ignacego Domeyki. Bezpośrednimi następstwami tych kontaktów są zawarta w prezentowanym opracowaniu relacja Grochowskiego z podróży *W poszukiwaniu „Skarbu Domeyki”* oraz żywe zainteresowanie naszym przedsięwzięciem Paz Domeyko – mieszkającej w Australii prawnuczki Ignacego. Paz Domeyko jest autorką książki o swoim przodku, wydanej w językach: hiszpańskim, angielskim i białoruskim. Nie tylko wyraziła zgodę na wykorzystanie fragmentów tej publikacji, ale też wsparła nas wiedzą, pamięcią oraz rodzinnymi dokumentami. W murach Uniwersytetu Mikołaja Kopernika gościliśmy także Pabla Domeykę, prawnuka wielkiego geologa, wraz z żoną Carmen. Mogliśmy podzielić się z nimi efektami naszej pracy nad dorobkiem Ignacego Domeyki i dopełnić naszą wiedzę o tym wielkim Polaku.

Dziękujemy autorom z Wilna (prof. Tamarze Bairašauskaitė) i Mińska (prof. Michaiłowi Tarełce); dzięki ich tekstom publikacja została otwarta na problemy historii i kultury całego dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, pełniej ukazując jego złożoność i różnorodność etniczną, językową i religijną.

Mamy świadomość, że książka ta byłaby uboższa bez kompetentnych tekstów o wileńskich filomatach – tłumaczach Koranu – tak wybitnych autorów i znawców podejmowanych w monografii zagadnień, jak prof. Zbigniew J. Wójcik oraz ks. prof. Tadeusz Krahel. Wyrażamy im wdzięczność i uznanie.

Zespół badawczy współtworzą również literaturoznawca i kulturoznawca prof. UMK, dr hab. Dariusz Pniewski, historyk dr Artur Konopacki, slawistka dr Iwona Radziszewska i tłumaczka języka francuskiego, lingwistka dr Aleksandra Walkiewicz. Dzięki ich pracom można było pokazać szerszy kontekst powstania filomackiego przekładu Koranu – europejski i lokalny.

Nie wszystkie zamierzenia, jakie wiązaliśmy z naszą publikacją, udało się zrealizować. Nie byliśmy np. w stanie wykonać profesjonalnej ekspertyzy grafologicznej posiadanych rękopisów, by potwierdzić lub wykluczyć ich domniemane autorstwo. Nie przeprowadziliśmy także pożądanej kwerendy w archiwach Wilna, Petersburga i w innych miejscach w poszukiwaniu filomackich rękopisów przekładu Koranu, składanych do cara, do urzędów carskiej cenzury oraz do oficyn wydawniczych w związku ze staraniami o druk. Zdecydowały o tym względy

finansowe, w tym odmowa przez NPRH przyznania na ten cel grantu badawczego z jednej strony z uzasadnieniem, że: „Przekład ani nie wybitny, ani nie piękny. Zatem ma znaczenie dla wąskiej grupy zainteresowanych”, z drugiej zaś, iż: „Ekspertzi zgodzili się, że publikacja tego źródła może mieć duże znaczenie dla współczesnych badań humanistycznych”.

Zarówno jednak redaktorzy, jak i autorzy zamieszczonych tekstów – doceniając wagę naukową uwzględnionych w publikacji odkryć źródłowych – zdecydowali się uczestniczyć w tym projekcie bezinteresownie; dzięki temu wspólnie wprowadzamy do obiegu naukowego nieznaną dotąd rękopis filomackiego przekładu świętej Księgi naszych Tatarów – muzułmanów, a także wspólnie czcimy jubileusze i ważne rocznice w historii i kulturze Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz w historii i kulturze Tatarów Litwy, Polski i Białorusi.

Toruń, luty 2019 r.
Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz

Wprowadzenie

Realizując w latach 2013–2015 międzynarodowy interdyscyplinarny projekt badawczy Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW RP pt. *Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)*¹, członkowie zespołu grantowego pilnie śledzili wszelkie pojawiające się informacje, materiały i źródła filologiczno-historyczne dotyczące przekładów Koranu na języki słowiańskie, w tym przede wszystkim na język polski i białoruski. Nasze zainteresowanie tą problematyką wynikało głównie z tego, że historia translacji świętej Księgi islamu na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów wciąż ma mnóstwo nieodkrytych kart i nadal obfituje w wiele niezwyfikowanych hipotez badawczych.

Nic więc dziwnego, że kitabistów badających różnorodne piśmiennictwo Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz jego historyczno-kulturowe uwarunkowania poruszyła przed kilkoma laty wiadomość o odkryciu w podworskim archiwum z Czombrowa (dzisiaj Białoruś) fragmentu nieznanego dotąd i początkowo niezidentyfikowanego rękopisu polskiego przekładu Koranu. Odkrywczyni manuskryptu, a zarazem jego właścicielka, Joanna Puchalska, czyniła starania, by dokonać identyfikacji i kompetentnej ekspertyzy rękopisu; pomocy w tym zakresie szukała m.in. w Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz w Związku Tatarów RP w Białymstoku. Stąd właśnie, za pośrednictwem dr. Artura Konopackiego z podlaskiego oddziału ZTRP, otrzymaliśmy do ekspertyzy filologicznej skany kilku stron rękopisu. Szybko ustaliliśmy, że oto pojawiło się nowe, oryginalne rękopiśmienne źródło filologiczne z kręgu wileńskich filomatów, które powinno zainteresować nie tylko kitabistów i islamologów, ale także literaturoznawców, kulturoznawców, językoznawców, w tym historyków języka polskiego, zwłaszcza jego odmiany północnokresowej, tekstologów, teolingwistów, translatologów, politologów i historyków.

W trakcie dalszych badań powiązaliśmy rękopis z Czombrowa z edycją polskiego przekładu Koranu, który ukazał się w warszawskim wydawnictwie Aleksandra Nowoleckiego, sygnowany nazwiskiem Jana Murzy Tarak Buczackiego (1858 r.); tym samym potwierdziliśmy również związek rękopisu z niedokończoną edycją w poznańskim wydawnictwie Bernarda Potockiego (1848?). Ustaliliśmy też, że przechowywany w Grodzieńskim Państwowym Muzeum Historii Religii arabski rękopis mający wprawdzie formę tefsiru, jednak w muzealnym katalogu opisany jako

¹ Projekt NPRH MNiSW RP nr 12H12 004181; strona internetowa projektu: www.tefsir.umk.pl.

Koran (Коран), jest faktycznie – retransliterowanym z alfabetu łaćńskiego na arabski – polskim przekładem Koranu, sygnowanym przez Jana Murzę Tarak Buczackiego; znaczy to, że rękopis grodzieński jest kolejną (formalną) wersją filomackiego przekładu świętej Księgi islamu, któremu anonimowy autor nadał formę tradycyjnego tatarskiego tefsiru zapisanego alfabetem arabskim.

W ten sposób zostały zidentyfikowane aż cztery wersje filomackiego przekładu Księgi, a nowo odkryty rękopis z Czombrowa leży u podstawy wszystkich tych wariantów².

Badając udostępniony nam fragment rękopisu z Czombrowa, stawialiśmy sobie wiele pytań, choć nie zawsze znajdowaliśmy na nie odpowiedzi. Zastanawialiśmy się m.in. nad tym, czy jest to oryginał przekładu autorstwa ks. Dionizego Chlewińskiego oraz Ignacego Domeyki, czy raczej jego późniejsza anonimowa kopia sporządzona bądź w kręgu filomatów, bądź w kręgu nowogródzkich Tatarów – muzułmanów. Niestety – brak rękopiśmiennego materiału porównawczego pozbawił nas podstaw do wysnucia pewnych wniosków o autorstwie odnalezionej fragmentu rękopisu. Przyjrzelśmy się zatem innym tatarskim rękopisom, które powstały w zbliżonym czasie i miejscu. Podstawę do wysunięcia zaskakującej hipotezy dał rękopis tefsiru z Olity. Powstał on wprawdzie w roku 1723, jednak – jak wskazuje odpowiedni zapis – w 1836 (a więc 113 lat później) został poprawiony i opatrzony komentarzami przez imama z Winksznupia, Ibrahima Januszewskiego³. Podobieństwo pisma imama Januszewskiego z charakterem pisma fragmentu z Czombrowa jest tak widoczne, że być może zasadny byłby wniosek, iż to właśnie imam wykonał kopię oryginału filomackiego przekładu. Teza ta wymaga jednak weryfikacji, w tym także przez biegłego grafologa.

Kolejne stawiane przez nas pytania wiązały się z miejscem odkrycia rękopisu. Wiele uwagi poświęciliśmy kulturowej i patriotycznej roli polskich kresowych dworów ziemiańskich w XIX w. oraz związkom dworu w Czombrowie z nowogródzkimi Tatarami i z wileńskimi filomatami. O ile bezpośredniego związku dziedziców Czombrowa z Tatarami – muzułmanami nie udało się potwierdzić, o tyle oczywisty wydaje się związek właścicieli Czombrowa z filomatami. Według niektórych badaczy życia i twórczości Adama Mickiewicza Czombrów był prototypem mickiewiczowskiego Soplicowa⁴. Jest prawdą, że z dworem tym Mickiewicz miał bliskie relacje: jego matka służyła tam jako *panna apteczkowa*, a dziedziczka dworu była matką chrzestną małego Adasia. Z pewnością w czasach nowogródzkich i wileńskich poeta odwiedzał Czombrów, a jako student Uniwersytetu Wileńskiego być może przyjeżdżał tam z przyjaciółmi filomatami. Jak wynika z filomackiej korespondencji, bliskimi przyjaciółmi Mickiewicza byli m.in. obaj filomaci – autorzy przekładu Koranu, ks. Dionizy Chlewiński oraz Ignacy Domeyko.

Wreszcie zadawaliśmy sobie pytanie o to, czy odnaleziony fragment jest częścią zdekompletowanej całości niegdyś przechowywanej w podworskim archiwum, czy też całości rękopisu

² O odkryciu rękopisu oraz o jego identyfikacji pisała Joanna Puchalska (patrz: jej artykuł w tym tomie oraz zamieszczona tam bibliografia). Także: C. Łapicz, *Niezwykłe losy pierwszego drukowanego przekładu Koranu na język polski*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2013, t. 20 (40), nr 2, s. 129–143; A. Konopacki, J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, *Nieznany rękopis polskiego przekładu Koranu*, w: *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015, s. 49–67; A. Konopacki, J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, *Cztery warianty filomackiego przekładu Koranu (XIX w.)*, w: *Tatarskie dziedzictwo kulturowe*, t. 2: *Historia. Literatura. Sztuka*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, G. Miśkiniene, Toruń 2018, s. 7–33.

³ Ibrahım (Abraham) Januszewski objął funkcję imama w Winksznupiu w roku 1830, po śmierci imama Mustafy Bazarewskiego; pełnił ten urząd nieprzerwanie aż do śmierci w czerwcu 1846 r. (A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*, Warszawa 2010, s. 195–196).

⁴ J. Puchalska, *Koran w Soplicowie. Tajemnicza historia pewnego manuskryptu*, „Życie Tatarskie” 2014, nr 39 (116), s. 99–105; eadem, *Dziedziczki Soplicowa*, Warszawa 2014.

nigdy w Czombrowie nie było. Pewne zamieszanie wprowadza data widoczna na znaku wodnym papieru: rok 1821! Z pewnością ani w tym czasie, ani w zbliżonym do tej daty w perspektywie kilku lat przekład nie mógł być ukończony, może nawet praca translatorska nie była jeszcze rozpoczęta. Wiemy przecież, że dopiero w 1828 r. ambitne przedsięwzięcie zmierzało ku końcowi. Jeśli nawet przyjmujemy, że do sporządzenia czombrowskiej kopii wykorzystano papier od dawna będący w posiadaniu kopisty lub tłumacza, to i tak jest pewne, że przed 1828 r. przekład nie był ukończony. Niewątpliwie istniały już jednak fragmenty przekładu, który niekoniecznie wykonywano w kolejności układu sur. Gotowe wersety mogły być poddawane konsultacjom w kręgach mużulmańskich oraz dyskutowane w kręgach filomackich. Dwór w Czombrowie mógł być miejscem spotkania dyskusyjnego nad gotowym już fragmentem filomackiej inicjatywy przekładowej, adresowanej do nowogródzkich Tatarów⁵; jako pokłosie takiego spotkania mogła pozostać w dworskim archiwum omawiana i dyskutowana partia przekładu. Znaczyłoby to również, że w podworskim archiwum w Czombrowie nigdy nie było jego całości.

Na część stawianych przez nas pytań odpowiedzi padły we wcześniejszych publikacjach dotyczących tego odkrycia⁶.

To, co dotąd nie zostało zbadane i wyjaśnione, wymaga natomiast poszerzonej, pogłębionej kwerendy w archiwach polskich, białoruskich i litewskich. Być może – także w rosyjskich (Petersburg, Moskwa), ale na to niezbędne są środki finansowe.

Jako podstawa filologiczna naszych badań zostały uwzględnione następujące źródła⁷:

1. Nieznany dotąd fragment rękopisu przekładu Koranu z zespołu archiwalnego ziemiańskiego dworu w Czombrowie, zawierający 26 końcowych sur (rozdziałów) tej Księgi.
2. *Koran* (brak innych danych na karcie tytułowej) edycji poznańskiej z ok. 1848 r. (rok wydania niepewny). W literaturze przedmiotu edycja ta jest nazywana *przekładem filomackim*; obejmuje 11 początkowych sur (rozdziałów) świętej Księgi. Zachowały się zaledwie 2–3 egzemplarze tej nigdy nieukończonej edycji.
3. *Koran (Al-Koran). Z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego, Tatara z Podlasia*, Warszawa 1858. Jest to pierwszy drukowany pełny przekład Koranu na język polski.
4. Arabski rękopis ze zbiorów Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historii Religii (Białoruś), identyfikowany w muzealnym katalogu jako *Koran*, będący jednak (re)transliteracją na alfabet arabski polskiego przekładu z 1858 r., z nadaniem mu formy tradycyjnego tefsiru.
5. *Wykład wiary machometańskiej czyli islamskiej...* Józefa Sobolewskiego z 1830 r. Jest to rodzaj katechizmu lub podręcznika religii mużulmańskiej. Autor, zabiegający o druk filomackiego tłumaczenia na dworze cara Mikołaja I, niewątpliwie dysponował jego rękopisem, cytował bowiem fragmenty tego przekładu w *Wykładzie wiary machometańskiej...*
6. W celach porównawczych oraz interpretacyjno-objaśniających zostały uwzględnione inne polskie przekłady Koranu, a także dostępne, tzn. przetransliterowane rękopisy religijne (tefsiry, kitaby, chamaili...) Tatarów – mużulmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

⁵ Por. m.in. ustalenia: Z. J. Wójcik, *Filomacki przekład Alkoranu dla Tatarów nowogródzkich*, „Literatura Ludowa” 1995, t. 39, nr 3, s. 15–28.

⁶ Por. przyp. 2.

⁷ Prace arabskojęzyczne są odczytywane zgodnie z transkrypcją ISO, natomiast zabytki piśmiennictwa Tatarów WKL są odczytywane zgodnie z tradycją kitabistyczną, tj. z systemem C. Łapicza, opartym na wcześniejszych ustaleniach A. K. Antonowicza.

7. Jedno ze stawianych przez nas pytań dotyczyło podstawy (źródła) filomackiego przekładu: czy był nim arabski oryginał Księgi, czy też tłumacze korzystali z innych istniejących translacji. Rozważaliśmy różne możliwości: od (wyłącznie) arabskiego oryginału, aż po tefsiry Tatarów WKL. Z wcześniejszych przekładów na języki, które mogły być znane translatorom, w grę wchodziły zwłaszcza dwa: wydany w 1792 r. rosyjski przekład z wersji angielskiej autorstwa George'a Sale'a⁸, wykonany przez Aleksieja Kołmakowa⁹ oraz francuski przekład Savary'ego¹⁰ z roku 1821. Jednak już pierwsze zestawienia porównawcze rękopisu z Czombrowa z rosyjskojęzyczną wersją Kołmakowa pozwoliły stwierdzić, że różnic między nimi jest tak wiele i są one tak zasadnicze zarówno w zakresie formy, jak i treści, że odniesienia do tego źródła nie mają żadnych podstaw. Dlatego zaniechaliśmy dalszych szczegółowych analiz porównawczych tych dwóch przekładów, wykluczając tym samym rosyjski przekład Kołmakowa jako podstawę źródłową polskojęzycznej wersji filomackiej. Inaczej jest z francuską wersją Savary'ego: właśnie ona została poddana pełniejszej analizie porównawczej w zestawieniu z rękopisem filomackim, co pozwoliło wysnuć ważne i wiarygodne wnioski przedstawione w oddzielnym obszernym artykule zamieszczonym w naszym tomie¹¹.

Najważniejszą podstawą źródłową zawartych tu badań jest oryginalny fragment rękopisu polskiego przekładu Koranu, pozostający w posiadaniu prywatnym, w cennym zbiorze dokumentów podworskich z Czombrowa. Odkrywczyni i właścicielka manuskryptu, spadkobierczyni dawnych dziedziców dworu w Czombrowie, Joanna Puchalska z Warszawy, udostępniła do badań ten cenny zabytek, oczekując jego filologicznej i tekstologicznej ekspertyzy, a zarazem wyrażając zgodę na dalsze badania oraz na publikację zabytku jako oryginalnego, dotąd nieznanego źródła filologicznego, językowego, religijnego i kulturowego. Zdajemy sobie sprawę z tego, że publikowane w tym tomie po raz pierwszy kompletne skany odnalezionego fragmentu rękopisu filomackiego przekładu Koranu są największą wartością całej monografii; wprowadzamy bowiem do obiegu naukowego nieznaną dotąd manuskrypt z kręgu wileńskich filomatów.

Celem tego opracowania jest przygotowanie nowoczesnej edycji jednego z najciekawszych literackich tłumaczeń XIX w. Koran w przekładzie wileńskich filomatów stanowi bowiem bezcenne źródło do badania pograniczy polskiej kultury oraz doskonały materiał dla studiów nad XIX-wieczną kulturą kilku europejskich narodów. Dla nowoczesnego edytorstwa teoretycznego przedstawia on cenny materiał do rozważań nad kluczowym problemem wariantów – źródła – tekstu finalnego. Podjęliśmy zatem szczegółowe badania historyczne, filologiczne i tekstologiczne nad nowo odnalezionym tekstem i nad pozostającymi z nim w bezpośredniej relacji: tefsirem z Grodna, Koranem w edycji warszawskiej oraz rękopiśmiennymi zabytkami Tatarów WKL. Dokonałiśmy filologicznego opisu tefsiru z Grodna i Koranu w edycji warszawskiej w ujęciu komparatystycznym. Omówiliśmy z perspektywy językoznawczej i kulturowej fragmenty filomackiego przekładu, retransliterowane w tatarskich zabytkach. Przeprowadziliśmy wieloaspektową analizę filologiczną rękopisu z Czombrowa i Koranu sygnowanego przez Buczackiego wraz z identyfikacją i charakterystyką północnokresowych cech dialektalnych oraz szczegółowym opisem warstwy przekładowej, a także oceną jej adekwatności wobec podstaw

⁸ G. Sale, *The Koran, commonly called The Alcoran of Mohammed, translated immediately from the Original Arabic*, C. Ackers, London 1734.

⁹ *Аль Коранъ Магометовъ переведенный съ арабскаго языка на англinskій [sic!] [...] Георгиемъ Сейлемъ, съ англinskаго на російской перевелъ Алексѣй Колмаковъ [...] в Санктпетербурѣ 1792 года.*

¹⁰ C.-É. Savary, *Le Coran*, Paris 1821.

¹¹ Patrz artykuł w tym tomie: J. Kulwicka-Kamińska, A. Walkiewicz, *Dwa warianty filomackiego tłumaczenia Koranu w relacji do podstawy źródłowej.*

źródłowych: arabskiej i francuskiej. Rękopis z Czombrowa poddaliśmy również charakterystyce tekstologicznej oraz analizie teoretycznoliterackiej z określeniem tła kulturowego i uzupełnieniem istotnych danych z zakresu historii tego ważnego dla naszych dziejów odkrycia. Stąd ważne kwestie związane z genezą zabytku poruszają w tej rozprawie historycy i biografowie. Podstawą do wszechstronnej i pogłębionej analizy filologicznej, tekstologicznej oraz porównawczej jest najdłuższa z zachowanych rękopiśmiennych sur (rozdziałów) filomackiego przekładu, mianowicie licząca 52 ajaty (wersety) sura 69 (*Dzień nieomylny*).

Żywimy nadzieję, że nasze badania w znaczącym stopniu uzupełnią wiedzę o dziejach przekładów ksiąg sakralnych na terenach dawnej Rzeczypospolitej.

Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz

Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz

Tytuły sur w rękopisie z Czombrowa na tle innych polskich przekładów Koranu

Streszczenie: W artykule zestawiono nazwy sur obecne w polskich przekładach Koranu. Celem takiego zestawienia jest analiza porównawcza tłumaczeń na język polski tytułów koranicznych rozdziałów i wskazanie pomiędzy nimi podobieństw i różnic. Szczególną uwagę zwrócono na istniejące analogie między rękopisem przekładu Koranu autorstwa polskich filomatów i wersji drukowanej tego tłumaczenia z 1858 r.

Słowa kluczowe: przekład, Koran, filomaci, kitabistyka, tefsir

Abstract: The article provides a register of the names of Suras which are featured in the Polish translations of the Qur'an. The purpose of such a register was to furnish a comparative analysis of the translations of the titles of Qur'anic chapters into Polish and to indicate the similarities and the differences between them. Particular attention was devoted to the existing analogies between the manuscript of the translation of the Qur'an by the Polish Philomaths and the 1858 printed version of this translation.

Keywords: translation, the Qur'an, Philomaths, kitabistics, tefsir

Porównanie kilku przekładów Koranu na język polski, dokonanych przez różnych autorów w różnym czasie, nie jest sprawą łatwą. Skala trudności rośnie zwłaszcza z tego powodu, że wersje przekładowe opierają się na różnych źródłach, poczynając od oryginału arabskiego (uwzględnionego w poniższej tabeli jako rzeczywisty i zarazem symboliczny punkt odniesienia dla różnych wersji translacyjnych), a kończąc na wersjach źródłowo wtórnych, to znaczy opartych na wcześniejszych przekładach innojęzycznych, np. angielskim czy francuskim.

Swoistym substytutem pełnych przekładów świętej Księgi muzułmanów mogą być tłumaczenia samych tylko tytułów sur; stanowią one dobry materiał do przeglądowego, aczkolwiek

bardzo syntetycznego porównania mechanizmów translacji Koranu, metod i technik przekładowych oraz ewolucji translatorskich koncepcji. Ujawniają się przy tym różnice strukturalne w obrębie poszczególnych sur, dotyczące liczebności ajatów (wierszy), a także rozbieżności w określeniu miejsca objawienia (zesłania) konkretnych sur (rozdziałów).

Tytuły (nazwy) sur koranicznych nie mają charakteru jednolitego i ostatecznego nawet w przekładach Księgi na języki orientalne, od dawna związanych z kulturą i tradycją islamu. Zwykle nawiązują one do znaczących (najczęściej pierwszych, choć niekoniecznie) słów w treści sury, jednak mogą to być słowa różne w różnych edycjach Koranu. Wynika to z faktu, że ta sama sura może mieć inne nazwy (tytuły) nie tylko w różnych przekładach, ale także w różnych wersjach edytorskich tej samej translacji Księgi. Według znanej badaczki świętej Księgi islamu, Jacqueline Chabbi, „nawet tłumaczenie tytułów sur Koranu ulega wpływom klasycznym, które zacierają ich kontekst plemienny”¹. Dlatego właśnie niektóre sury mają bardzo wiele bądź wyróżniających, bądź w jakiś sposób charakteryzujących je nazw. Jako przykład przywołajmy surę I, tzw. *Otwierającą*, która ma w literaturze islamistycznej co najmniej dziesięć różnych nazw: 1. *Początek Księgi*, 2. *Matka Koranu*, 3. *Siedem Powtórzonych*, 4. *Rozdział Uzdrawienia*, 5. *Podstawa Koranu*, 6. *Przeznaczenie Modlitwy*, 7. *Rozdział Światłości*, 8. *Sura Medykańska*, 9. *Sura „Skarbnica”*, 10. *Sura Chwały*².

Porównanie wersji 114 tytułów sur wszystkich polskich przekładów Koranu jest trudne metodologicznie i niemożliwe statystycznie. Wynika to m.in. z tego, że fragment rękopisu z Czombrowa (KCz)³ zawiera 26 końcowych sur, natomiast z przekładu KF zachowało się tylko 11 pierwszych sur, więc porównać ich nie można. Ponadto niektórzy tłumacze Księgi (KRA, KS) zachowują oryginalne arabskie nazwy sur. Z kolei w rękopisie TW wiele fragmentów jest bądź znacznie zdefektowanych, bądź całkiem nieczytelnych i niemożliwych do wiarygodnego zrekonstruowania bez odniesień do innych zachowanych kopii tefsirów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). Dlatego w tabelarycznym opisie porównawczym uwzględniono jedynie tytuły 26 sur odpowiadających zachowanym rozdziałom rękopisu z Czombrowa. Punktem wyjścia do analiz i porównań na podstawie tytułów sur polskich wersji przekładowych Koranu są zatem fragmenty rękopisu filomackiego, obejmujące sury 69–71 oraz 89–111. W zestawieniu pominięto edycję poznańską przekładu (KF), gdyż – jak wspomniano – nie jest możliwe porównanie zachowanych z niej jedenastu pierwszych sur (1–11) z rękopisem z Czombrowa, obejmującym sury końcowe.

W przeglądzie tytułów sur uwzględniono oryginalny Koran arabski, pozostawiając nawet właściwą wydaniom oryginalnym ornamentykę⁴. Chodzi tu o pewien symbol – o podkreślenie, iż wszystkie warianty językowe świętej Księgi wyrastają z jednego i niezmiennego pierwowzoru arabskiego. Tekst oryginalny jest zarazem weryfikatorem adekwatności wariantów przekładowych i edytorskich, których w ścisłym, dogmatycznym rozumieniu nie można ani traktować jako Koranu, ani nazywać Koranem; są to co najwyżej *wyklady*, *objaśnienia*, *interpretacje*, czyli tefsiry. Odniesienia do oryginału stają się istotne szczególnie w nawiązaniu do tych wariantów translatorskich, które nie powstały bezpośrednio na podstawie arabskiego oryginału, lecz w oparciu o inne, wcześniejsze przekłady.

Autorzy opracowania postanowili sprawdzić, czy tłumacze Koranu, Ignacy Domeyko oraz ks. Dionizy Chlewiński, znali i wykorzystywali w swym przedsięwzięciu rękopiśmienne tefsiry

¹ Cyt. za: A. M. Delcambre, *Mahomet. Głos Allaha*, tłum. J. Łukaszewicz, Wrocław 1996, s. 10.

² Por. <http://www.al-islam.org/artykuly/koran-i-hadisy/20-al-fatih>.

³ Rozwiązanie skrótów źródeł uwzględnionych w zestawieniu podano przed tabelą.

⁴ Reprodukacja arabskich tytułów sur na podstawie: *Święty Koran* Ruchu Ahmadijja, Warszawa 1990.

muzułmanów litewsko-polskich, a jeśli tak, to czy ślady tej znajomości można stwierdzić w rękopisie z Czombrowa oraz w późniejszych wersjach drukowanych, tzn. KF oraz KTB. Dlatego filomackie warianty przekładowe – KCz oraz KTB – będą również odnośzone do rękopiśmiennej wersji translatorskiej sporządzonej przez muzułmanów WKL zapewne już w drugiej połowie XVI w., czyli do tefsiru Tatarów WKL, zwłaszcza do kopii wykonanej przez litewskiego Tataru Bohdana Buciutkę w 1788 r. (tzw. tefsir wileński – TW).

Tabela. Zestawienie porównawcze tytułów sur (rozdziałów) 69–71 i 89–111 polskich przekładów Koranu

Objaśnienie skrótów źródeł: KA – oryginalny Koran arabski; KRA – przekład Koranu (z języka angielskiego) Ruchu Ahmadijja (1990); KB – przekład Koranu Józefa Bielawskiego (1986); KR – Koran w przekładzie Michała Różańskiego (1986); KCz – odnaleziony fragment rękopisu filomatów z archiwum dworskiego w Czombrowie; KTB – przekład Koranu sygnowany przez Jana Murzę Tarak Buczackiego (1858); TW – rękopiśmienny tefsir wileński (1788), transliteracja własna; KS – przekład Koranu (z angielskiego) Jarosława Surdela (2011); KMC – przekład Koranu Musy Czachorowskiego (2018); KF – Koran filomatów w edycji poznańskiej (około 1848), zawiera 11 pierwszych sur; w tabeli nie został uwzględniony.

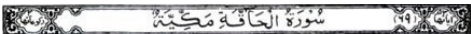
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów) ¹	Uwagi
69	KA		Al-Hāqqā[t] Jako punkt odniesienia dla zróżnicowanych przekładów podajemy również oryginalną postać arabską wraz z typową ornamentyką (na podst. KRA).
	KRA	Al-Hāqqan Objawiony przed Hijrah, liczy 53 wersety	W tym przekładzie numeracją wersetów jest objęta tzw. basmala (nr 1). Dlatego sury liczą tu o jeden werset więcej niż w innych tłumaczeniach.
	KB	Nieuniknione wydarzenie [Al-Hakka] Sura mekkańska, liczy 52 wersety	W przypisie (s. 942) odczyt: Al-Hākka.
	KR	Nieuchronne	Przekład Michała Różańskiego (KR); maszynopis (1986).
	KCz	Dzień nieomylny Wydany w Mecce zawiera 52 wierszy	Jest to najdłuższa zachowana sura rękopisu z Czombrowa. W przypadku zależnym nazwy <i>Mekka</i> jest alternacja <i>-kk-</i> > <i>-cc-</i> . Leksem <i>nieomylny</i> w dawnym znaczeniu to ‘nieuchronny, całkowicie pewny’. Formę <i>wierszy</i> charakteryzuje utrzymująca się na Kresach – jako cecha systemowa do końca XVIII w. – końcówka <i>-y</i> (<i>-i</i>) w bierniku lm. rzeczowników męskich.
	KTB	Dzień nieuchronny Wydany w Mecce – zawiera 52 wierszy	W przypadku zależnym nazwy <i>Mekka</i> stałe śródgłosowe <i>-kk-</i> > <i>-kc-</i> .
TW	roźzal o pravze jeden penzesont [ajatów]	Oryginalna nazwa sury nawiązuje do pierwszego wyrazu przekładu: <i>pravzive ma bic sondnij zen...</i> Wszystkie tytuły sur w TW mają postać wyrażen przyimkowych. W formie <i>roźzal</i> występuje wahanie miękkich i twardych spółgłosek z : ź, które w XIX w. na Kresach było zjawiskiem powszechnym i występowało kilkakrotnie częściej niż w polszczyźnie ogólnej.	

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

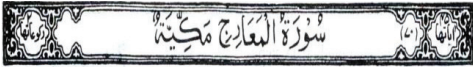
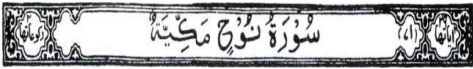
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
69	KS	Al – Hakka (Niewątpliwa rzeczywistość) Okres mekkański	-
	KMC	Nieuniknione	Najnowszy przekład Koranu; ukazał się w październiku 2018 r. W tytule sur brak informacji o liczbie ajatów danej sury oraz o miejscu jej zesłania.
70	KA		Al-Ma'ariğ
	KRA	Al-Ma'arij Objawiony przed Hijrah, liczy 45 wersetów	-
	KB	Stopnie [Al-Ma'aridż] Sura mekkańska, liczy 44 werse	W przypisie (s. 943) odczyt: Al-Ma'ariğ.
	KR	Szczeble (stopnie)	-
	KCz	wschody niebieskie wydany w Mecce zawiera 44 wierszy	Por. stp. <i>wschód</i> 'stopień, schód'; zatem tu (oraz w KTB) <i>wschody</i> w dawnym znaczeniu 'schody, stopnie'.
	KTB	Wschody niebieskie Wydany w Mekce – zawiera 44 wiersze	Uwaga – jak wyżej.
	TW	roźzał ō planetax čterzešce čtiri ajati	W innych tefsirach, np. Józefowa: <i>rozžel o planetax</i> , z Olity: <i>rōźzał ō planetax</i> . Obecna jest forma kresowa <i>čtiri</i> z zachowaną archaiczną wymową <i>i</i> przed <i>r</i> (<i>rz</i>), która w polszczyźnie do XV w. przeszła w <i>e</i> . Ponadto można odnotować postać <i>čterzešce</i> , wskazującą na wahania w zakończeniu mianownika. Według Zofii Kurzowej takie formy „występują konsekwentnie u Poczobuta i Sapiehy. Powtarzają się przez wiek XIX i XX” ²² .
	KS	Al-Ma' Aridż (Stopnie) Okres mekkański	-
	KMC	Stopnie	-
71	KA		Nūh
	KRA	Nūh Objawiony przed Hijrah, liczy 29 wersetów	-
	KB	Noe [Nuh] Sura mekkańska, liczy 28 wersetów	W przypisie (s. 944) odczyt: Nuḥ.
	KR	Noe	-
	KCz	Noe pokoy mu Wydany w Mecce zawiera 29 wierszy	Charakterystyczny zwrot: <i>pokój mu</i> , przysługujący w islamie wszystkim prorokom jako wyraz szczególnej czci i szacunku.

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

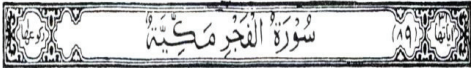
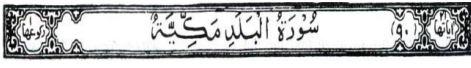
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
71	KTB	Noe Wydany w Mekce – zawiera 29 wierszy	-
	TW	roźzał ō noju dważeśca zevenć ajat	W przekładzie sury występuje muzułmańska forma imienia <i>Noe</i> , mianowicie <i>Nuh</i> ; w tytułowym wyrażeniu przyimkowym użyto postaci zeslawizowanej, podobnie jak w formach: w <i>Medineju</i> , w <i>Kehbeju</i> . Możliwa też forma: <i>o Nuhu</i> . W wyrazie <i>ajat</i> zachowana jest dawna końcówka dopełniacza lm. -ø. Występowała ona także w niektórych wyrazach języka polskiego do XVIII w. ³
	KS	An-Nuh (Noe) Okres mekkański	-
	KMC	Noe	-
89	KA		Al-Fağr
	KRA	al-Fajr Objawiony przed Hijrah, liczy 31 wersetów	-
	KB	Jutrzienka [Al-Fadžr] Sura mekkańska, liczy 30 wersetów	W przypisie (s. 957) odczyt: Al-Fağr.
	KR	Jutrzienka	-
	KCz	Jutrzienka Wydany w Medynie zawiera 30 wierszy	Pisownia w nagłosie przez <i>I-</i> (<i>i</i> krótkie).
	KTB	Świt Wydany w Mekce – zawiera 30. wierszy	Rozbieżność KCz oraz KTB w podaniu miejsca „wydania” sury.
	TW	roźzał ō poranku zevenć dważeśca ajat [= 29 ajatów]	Częsty w tefsirach Tatarów WKL zapis liczebników: <i>zevenć dważeśca</i> , wiernie oddaje arabską formę liczebnika, gdzie najpierw występują jednostki, a potem dziesiątki.
	KS	Al-Fadžr (Brzask) Okres mekkański	-
	KMC	Jutrzienka	-
90	KA		Al-Balad
	KRA	Al-Balad Objawiony przed Hijrah, liczy 21 wersetów	-

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

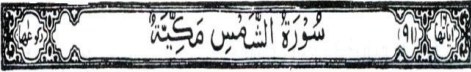
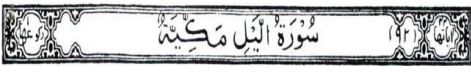
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
90	KB	Miasto [Al-Balad] Sura mekkańska, liczy 20 wersetów	W przypisie (s. 957) odczyt: Al-Balad.
	KR	Kraj	-
	KCz	Miasto Wydany w Mecce zawiera 20 wierszy	-
	KTB	Kraj Wydany w Mekce – zawiera 20 wierszy	Tytuł sury w przypisie (b) objaśnia się: <i>To jest miasto Mekkę i wszystkie miejsca święte...</i>
	TW	roźzał ǫ mastu mek'k'ejū [‘o mieście Mekce’] dwadzieścia ajat	W miejscowniku w wyrazie <i>mastu</i> występuje wahanie <i>-e</i> : <i>-u</i> , „wywołane po części tendencjami ogólnopolskimi, po części regionalnymi” ⁷⁴ . Ponadto obecna jest zesławizowana forma <i>mek'k'ejū</i> .
	KS	Al-Balad (Miasto) Okres mekkański	-
	KMC	Miasto	-
91	KA		Aš-Šams
	KRA	al-Shams Objawiony przed Hijrah, liczy 16 wersetów	-
	KB	Słońce [Asz-Szams] Sura mekkańska, liczy 15 wersetów	W przypisie (s. 958) odczyt: Aš-Šams.
	KR	Słońce	-
	KCz	Słońce Wydany w Mecce zawiera 16 wierszy	Różnica KCz oraz KTB w podaniu liczby sur.
	KTB	Słońce Wydany w Mekce – zawiera 15 wierszy	-
	TW	roźzał ǫ sloncu penc żešonc ajet [= 15 ajatów]	Częsty w tefsirach zapis liczebników: <i>pięć dziesięć</i> , czyli ‘piętnaście’, wiernie oddaje budowę liczebnika arabskiego.
	KS	Asz-Szams (Słońce) Okres mekkański	-
	KMC	Słońce	-
92	KA		Al-Lajl
	KRA	Al-Lail Objawiony przed Hijrah, liczy 22 wersety	-
	KB	Noc [Al-Lajl] Sura mekkańska, liczy 21 wersetów	W przypisie (s. 958) odczyt: Al-Lajl.

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

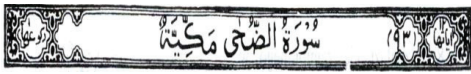

Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
92	KR	Noc	-
	KCz	Noc Wydany w Mecce zawiera 21 wierszy	-
	KTB	Noc Wydany w Mekce – zawiera 21 wierszy	-
	TW	roźzał ǫ cemności nocnej jeden dważeście ājet [= 21 ajatów]	Por. uwagi dotyczące liczebników.
	KS	Al-Lajl (Noc) (Okres mekkański)	-
	KMC	Noc	-
93	KA		Ad-Duḥā
	KRA	Al-Duḥā Objawiony przed Hijrah, liczy 12 wersetów	-
	KB	Jasność poranka [Ad-Duha] Sura mekkańska, liczy 11 wersetów	W przypisie (s. 958) odczyt: Ad-Duḥā.
	KR	Jasny dzień	-
	KCz	Słońce w najwyższym swoim biegu Wydany w Mecce zawiera 11 wierszy	-
	KTB	Słońce na wschodzie Wydany w Mekce – zawiera 11 wierszy	-
	TW	roźzał ū kuṣlūku jedin żeśenc ajet [= 11 ajatów]	Tur. kuşluk ‘południe’. W piśmiennictwie Tatarów litewsko-polskich termin ten odnosi się do modlitwy południowej ⁵ . Por. uwagi dotyczące liczebników.
	KS	Ad-Duha (Jasność Poranka) Okres mekkański	-
	KMC	Jasność poranka	-
94	KA		Al-Inširāḥ
	KRA	Al-Inširāḥ Objawiony przed Hijrah, liczy 9 wersetów	-
	KB	Otwarcie [Asz-Szarḥ] Sura mekkańska, liczy 8 wersetów	W przypisie (s. 959) odczyt: Aš-Šarḥ.
	KR	Rozszerzenie	-
	KCz	Rozszerzenie Wydany w Mecce zawiera 8 wierszy	-

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

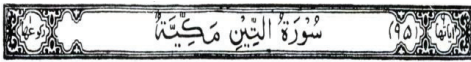
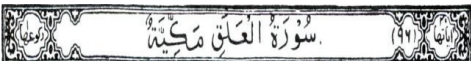
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
94	KTB	Czyż nie otworzyłem Wydany w Mekce – zawiera 8 wierszy	-
	TW	roźzał ò òdvarenu přeści [zapis skażony; powinno być 'o otwarzeniu piersi']. ośem ajat	Zapis mocno skażony; nazwa nawiązuje do pierwszych słów sury, które w przekładzie Tatarów WKL brzmią: <i>âlbo ne òdvtvuri[li]šmi tobe peršci tvuje i napelni[li]šmi jimane[m]?</i> – co znaczy: 'czyż nie otwarzyliśmy tobie piersi twoje i [nie] napelniliśmy wiarą?'. <i>Pieršci</i> – forma używana na Kresach ⁶ .
	KS	Al-Inszirah (Rozszerzenie) Okres mekkański	-
	KMC	Otwarcie	-
95	KA		At-Tin
	KRA	Al-Tin Objawiony przed Hijrah, liczy 9 wersetów	-
	KB	Drzewo figowe [At-Tin] Sura mekkańska, liczy 8 wersetów	W przypisie (s. 959) odczyt: At-Tin.
	KR	Figa	-
	KCz	Figowe drzewo Wydany w Mecce zawiera 8 wierszy	-
	KTB	Figowe drzewo Wydany w Mekce – zawiera 8 wierszy	-
	TW	roźzał ò glinę bogu svemu miłšij benžeš ośem ajat	-
	KS	At-Tin (Drzewo Figowe) Okres mekkański	-
	KMC	Drzewo figowe	-
96	KA		Al-‘Alaq
	KRA	Al-‘Alaq Objawiony przed Hijrah, liczy 20 wersetów	-
	KB	Zakrzepla krew [Al-Alak] Sura mekkańska, liczy 19 wersetów	W przypisie (s. 960) odczyt: Al-‘Alak.
	KR	Skrzepla krew	-
	KCz	Połączenie płci Wydany w Mecce zawiera 19 wierszy	-
	KTB	Zsiadła krew Wydany w Mekce (–) zawiera 19 wierszy	-
	TW	roźzał ò genstej krvi zevetnašce [ajatów]	-

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
96	KS	Al-Alak (Zakrzepła Krew) Okres mekkański	-
	KMC	Skrzepnięta krew	-
97	KA		Al-Qadr
	KRA	Al-Qadr Objawiony przed Hijrah, liczy 6 wersetów	-
	KB	Przeznaczenie [al-Kadar] Sura mekkańska, liczy 5 wersetów	W przypisie (s. 961) odczyt: Al-Ḳadar. Sura jest również znana pod nazwą <i>Niezmienny wyrok Boga</i> .
	KR	Potęga	-
	KCz	Noc Kadyr (a) Wydany w Mecce zawiera 5 wierszy	Litera (a) sygnalizuje przypis objaśniający na dole strony: <i>Kadir noc przypada z dnia 26 na 27 miesiąca Ramazana</i> .
	KTB	Al Kadr Wydany w Mekce – zawiera 5 wierszy	-
	TW	roźzał o kedir penc ajat	-
	KS	Al-Kadr (Przeznaczenie i moc) Okres mekkański	-
	KMC	Noc przeznaczenia	-
98	KA		Al-Bayyina[t]
	KRA	al-Bayyinah Objawiony przed Hijrah, liczy 9 wersetów	-
	KB	Jasny dowód [Al-Bajjina] Sura medyńska, liczy 8 wersetów	W przypisie (s. 962) odczyt: Al-Bajjina. Sura znana również pod tytułami: <i>Lam jakun</i> ‘nie było; nie znaleźli się’ oraz <i>Al-Kajjima</i> ‘prawowierna, prawdziwa’.
	KR	Jasny dowód	-
	KCz	Oczewistość Wydany w Mecce zawiera 8 wierszy	<i>Oczewistość</i> to forma regionalna wskazująca na przejście $e < i$, y przed spółgłoską inną niż półotwarta. Na Kresach może być to adideacja do form wschodniosłowiańskich ⁷ .
	KTB	Oczywistość Wydany w Mekce – zawiera 8 wierszy	-
	TW	roźzał ǫ pevnej vjadomości penc ajat	Inna liczba ajatów. <i>Pewny</i> w dawnym znaczeniu ‘oczywisty, zdecydowany’. Obecność grupy <i>v'j</i> w formie <i>vjadomości</i> stanowi wpływ gwar białoruskich.

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

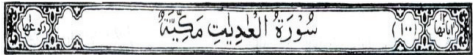
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
98	KS	Al-Bajjina (Jasny dowód) Okres medyński	-
	KMC	Jasny dowód	-
99	KA		Az-Zilzāl
	KRA	Al-Zilzāl Objawiony przed Hijrah, liczy 9 wersetów	-
	KB	Trzęsienie ziemi [Al-Zalzala] Sura mekkańska, liczy 8 wersetów	W przypisie (s. 962) odczyt: Al-Zalzala.
	KR	Trzęsienie ziemi	-
	KCz	Trzęsienie ziemi Wydany w Medynie zawiera 8 wierszy	Istnieją rozbieżności co do czasu i miejsca objawienia tej sury nie tylko między KCz i KTB, ale także w innych przekładach (KS). Spór o to trwa do dzisiaj.
	KTB	Trzęsienie ziemi Wydany w Mekce – zawiera 8 wierszy	-
	TW	roźjal o trenšenū ōto tak'e roskoši za to jim že meli bojažn v sercu boga svego ošem ajat	W formie <i>roskoši</i> występuje kresowa innowacja: <i>-i (-y)</i> zamiast ogólnopolskiej <i>-e</i> w tematach miękkich mianownika Im. Może być to wpływ białoruski ⁸ .
	KS	Al-Zilzal (Trzęsienie ziemi) Okres medyński	-
	KMC	Trzęsienie ziemi	-
100	KA		Al-‘Ādiyāt
	KRA	Al-‘Ādiyāt Objawiony przed Hijrah, liczy 12 wersetów	-
	KB	Galopujące [Al-Adijjat] Sura mekkańska, liczy 11 wersetów	W przypisie (s. 963) odczyt: Al-‘Ādijjāt.
	KR	Biegacze	-
	KCz	Rumaki Wydany w Mecce zawiera 11 wierszy	-
	KTB	Rumaki Wydany w Mekce – zawiera 11 wierszy	-
	TW	roźjal o konax jeden żešenc [= 11 ajatów]	Por. uwagi na temat liczebnika.
	KS	al-Adijat (Rumaki) Okres medyński	W wypadku tej sury również występują rozbieżności co do czasu i miejsca jej objawienia.
	KMC	Galopujące	-

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

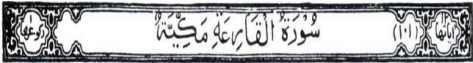
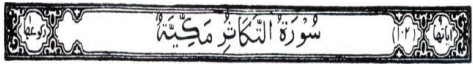
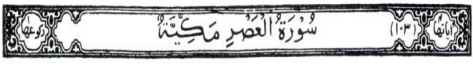
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
101	KA		Al-Qāri'a[t]
	KRA	Al-Qāri'ah Objawiony przed Hijrah, liczy 12 wersetów	-
	KB	Wydarzenie przerażające [Al-Kari'a] Sura mekkańska, liczy 11 wersetów	W przypisie (s. 963) odczyt: Al-Qāri'a.
	KR	Pukająca	-
	KCz	Dzień okropności Wydany w Mecce zawiera 8 wierszy	-
	KTB	Dzień okropności Wydany w Mekce – zawiera 8 wierszy	-
	TW	roźzał ō pustuani [‘o powstaniu’ – zapis skażony] ośem ajat	Nazwa sury nawiązuje do jej pierwszych słów: <i>gdi benze zen powstan[n]ij i zen sondnij... Dzień powstanny – to dzień, w którym zmarli ‘powstaną z martwych’.</i>
	KS	Al-Kari'a (Nagle potężne uderzenie) Okres mekkański	-
	KMC	Nieszczęście	-
102	KA		At-Takāthur
	KRA	Al-Takāthur Objawiony przed Hijrah, liczy 9 wersetów	-
	KB	Współzawodnictwo w pomnażaniu [At-Takasur] Sura mekkańska, liczy 8 wersetów	W przypisie (s. 964) odczyt: At-Takāthur.
	KR	Dążenie do więcej	-
	KCz	Chciwość Wydany w Mecce zawiera 8 wierszy	-
	KTB	Chciwość Wydany w Mekce – zawiera 8 wierszy	-
	TW	roźzał [nazwa sury nieczytelna] ośem ajat	-
	KS	At-Takasur (Współzawodnictwo w pomnażaniu dóbr) Okres mekkański	-
	KMC	Pomnażanie	-
103	KA		Al-'Asr
	KRA	Al-'Asr Objawiony przed Hijrah, liczy 4 wersety	-
	KB	Pora przedwieczorna [Al-Asr] Sura mekkańska, liczy 3 wersety	W przypisie (s. 964) odczyt: Al-'Asr.

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

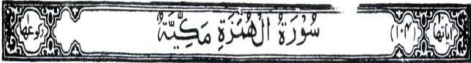
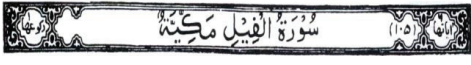
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
103	KR	Popołudnie	-
	KCz	Po obiedzie Wydany w Mecce zawiera 3 wierszy	-
	KTB	Po obiedzie Wydany w Mekce – zawiera 3 wiersze	-
	TW	rożzał ō čaše ak'indi	Tur. ik'indi 'obowiązkowa modlitwa popołudniowa' ⁹ .
	KS	Al-Asr (Czas brzemieny w wydarzenia) Okres mekkański	-
	KMC	Czas przedwieczorny	-
104	KA		Al-Humaza[t]
	KRA	Al-Humazah Objawiony przed Hijrah, liczy 10 wersetów	W przypisie (s. 965) odczyt: Al-Humaza.
	KB	Oszczerca [Al-Humaza] Sura mekkańska, liczy 9 wersetów	-
	KR	Oszczerca	-
	KCz	Potwarca Wydany w Mecce zawiera 9 wierszy	-
	KTB	Potwarca Wydany w Mekce – zawiera 9 wierszy	-
	TW	rożzał o pišnix gardix šešć ajet medineju zeslano	Odczyt nazwy sury i jej danych niepewny, strona rękopisu mocno zdefektowana. Inne wersje jako miejsce „wydania” sury podają Mekkę.
	KS	Al-Humaza (Oszczerca) Okres mekkański	-
	KMC	Oszczerca	-
105	KA		Al-Fil
	KRA	Al-Fil Objawiony przed Hijrah, liczy 6 wersetów	-
	KB	Słoń [Al-Fil] Sura mekkańska, liczy 5 wersetów	W przypisie (s. 965) odczyt: Al-Fil.
		Słoń	-
	KCz	Słoń Wydany w Mecce zawiera 5 wierszy	-
	KTB	Słoń Wydany w Mekce – zawiera 5 wierszy	-

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

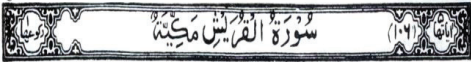
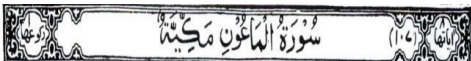
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
105	TW	roźzał co prijexali na slonax [co przyjechali na sloniach] penc ajat	-
	KS	Al-Fil (Słoń) Okres mekkański	-
	KMC	Słoń	-
106	KA		Al-Qurayš Wielu badaczy uważa, że sura 106 została najwcześniej objawiona, gdyż poleca oddawanie czci Bogu: <i>Niech oni czczą Pana tego Domu</i> (KB); <i>Niech służą Bogu tej świątyni</i> (KTB); <i>Żeby czcili Pana tego Domu</i> (KRA); <i>preto nex še modlon bogu tego domu</i> (TW); <i>Niech czczą Boga tego Kościoła</i> (KCz).
	KRA	Al-Quraish Objawiony przed Hijrah, liczy 5 wersetów	-
	KB	Kurajszyci [Al-Kurajsz] Sura mekkańska, liczy 4 wersety	W przypisie (s. 965) odczyt: Al-Ḳurajš.
	KR	Kurajza	-
	KCz	Korejszyci Wydany w Mecce zawiera 4 wierszy	-
	KTB	Korejszyci Wydany w Mekce – zawiera 4 wiersze	-
	TW	roźzał o kurejřax čtiri ajat	-
	KS	Kurajsz (Kurajszyci) Okres mekkański	-
	KMC	Kurajszyci	-
107	KA		Al-Māʿūn
	KRA	Al-Māʿūn Objawiony przed Hijrah, liczy 8 wersetów	-
	KB	Wspomożenie [Al-Maʿun] Sura mekkańska, liczy 7 wersetów	W przypisie (s. 966) odczyt: Al-Māʿūn.
	KR	Pomoc	-
	KCz	Ręka miłosierna Wydany w Mecce zawiera 7 wierszy	-
	KTB	Ręka miłosierdzia Wydany w Mekce – zawiera 7 wierszy	-
	TW	roźzał [strona zdefektowana, tekst nieczytelny]	-

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

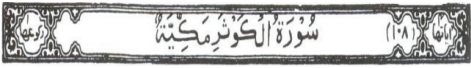

Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
107	KS	Al-Ma'un (wsparcie) Okres mekkański	-
	KMC	Potrzeba	-
108	KA		Al-Kawtar Jest to najkrótsza sura Koranu, liczy bowiem zaledwie 3 ajaty.
	KRA	Al-Kauthar Objawiony przed Hijrah, liczy 4 wersety	-
	KB	Obfitość [Al-Kausar] Sura mekkańska, liczy 3 wersety	W przypisie (s. 966) odczyt: Al-Kawtar.
	KR	Nadmiar	-
	KCz	Kieusier (a) Wydany w Mecce zawiera 3 wierszy	Litera (a) odsyła do przypisu objaśniającego u dołu strony (a nie u dołu sury): <i>Kieusier woda rajska.</i> W tekście jest drugi przypis, oznaczony literą (b): <i>Kurban ofiara z bydła zarzniętych.</i>
	KTB	Kautar Wydany w Mekce – zawiera 3 wiersze	-
	TW	roźzał ō k'evšeru tri ajat	Zapewne zniekształcone ar. <i>kawtar</i> 'wiele, obfitość'. Według muzułmańskiej tradycji <i>Al-Kawtar</i> to 'rzeka lub jezioro w raju'.
	KS	Al-Kausar (Obfitość) Okres mekkański	-
	KMC	Obfitość	-
109	KA		Al-Kāfirūna
	KRA	Al-Kāfirūn Objawiony przed Hijrah, liczy 7 wersetów	-
	KB	Niewierni [Al-Kafiruna] Sura mekkańska, liczy 6 wersetów	W przypisie (s. 967) odczyt: Al-Kāfirūna.
	KR	Niewierni	-
	KCz	niewierni wydany w Mecce zawiera 6 wierszy	-
	KTB	Niewierni Wydany w Mekce – zawiera 6 wierszy	-

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

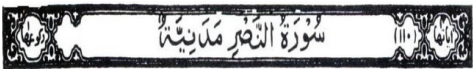
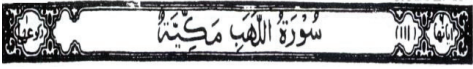
Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
109	TW	rožzał o nevernikax šesc ajat	W formie <i>šesc</i> można wskazać wahanie <i>c : ě</i> , występujące na dużą skalę w wygłosie wyrazów, zwłaszcza <i>-sc</i> . Na początku XIX w. charakteryzuje też polszczyznę. Dialekt północnokresowy wolniej przeprowadza stabilizację <i>ě, c</i> w wygłosie ¹⁰ .
	KS	Al-Kafirun (niewierni) Okres mekkański	-
	KMC	Niewierni	-
110	KA		An-Našr
	KRA	Al-Našr Objawiony przed Hijrah, liczy 4 wersety	Niejednoznaczny komentarz tłumacza: <i>jest surą medyńską w tym sensie, że została ona objawiona po Hijrah w okresie medyńskim, lecz jest ona surą mekkańską w tym sensie, iż została objawiona w Mekce...</i>
	KB	Pomoc [An-Našr] Sura medyńska, liczy 3 wersety	W przypisie (s. 967) odczyt: An-Našr.
	KR	Pomoc	-
	KCz	Pomoc wydany w Mecce zawiera 3 wiersze	Zarówno KCz, jak i KTB uznają tę surę za mekkańską.
	KTB	Pomoc Wydany w Mekce – zawiera 3 wiersze	-
	TW	rožzał o pomoci čtiri ajati	-
	KS	An-Našr (Pomoc) Okres medyński	KRA, KCz, KTB uznają tę surę za mekkańską.
	KCz	Pomoc	-
111	KA		Al-Lahab
	KRA	Al-Lahab Objawiony przed Hijrah, liczy 6 wersetów	-
	KB	Sznur [Al-Masad] Sura mekkańska, liczy 5 wersetów	W przypisie (s. 967) odczyt: Al-Masad. W wersecie 1 występuje Abu Lahab, stryj proroka, który zwalczał Muhammada i jego religię.
	KR	Zguba (Abu Lahab)	-

Tabela. Zestawienie porównawcze cd.

Nr sury	Koran	Nazwa (tytuł) sury (rozdziału). Miejsce objawienia (zesłania) sury i liczba ajatów (wierszy, wersetów)	Uwagi
111	KCz	Abu-laheb Wydany w Mecce zawiera 5 wierszy	Jest to ostatnia z odnalezionych kart (stron) KCz, mieszczą się na niej dwie krótkie sury – 110 i 111. U dołu strony występuje standardowy reklamant o treści <i>Rozdział 112</i> , zapowiadający kolejną, zapewne ostatnią, kartę (stronę?) rękopisu z trzema ostatnimi krótkimi surami.
	KTB	Abu-Lahab Wydany w Mekce – zawiera 5 wierszy	-
	TW	roźzał o zginenu [o zginieniu] penc ajat	Tytuł nawiązuje do ar. słów z 1 wersetu sury: <i>Tabbat yadā</i> – ‘niech zginą obie ręce’. W innych przekładach tytuł sury nawiązuje bądź do występującego w surze imienia stryja proroka, a zarazem przeciwnika nowej religii, <i>Al-Lahaba</i> [KRA, KTB], bądź do wyrazu <i>sznur</i> , jako symbolu upokorzenia wrogów Muhammada [KB].
	KS	Tabbat (Zatrata) Okres mekkański	-
	KMC	Palmowe włókna	-

¹ Zachowano oryginalną pisownię, obecną w cytowanych przekładach Koranu.

² Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993, s. 191.

³ Ibidem, s. 168.

⁴ Ibidem, s. 166.

⁵ J. Kulwicka-Kamińska, *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej*, Toruń 2004, s. 74.

⁶ Notowana m.in. w I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, M. Jankowiak, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, Warszawa 2017, s. 755.

⁷ J. Kulwicka-Kamińska, *Cechy archaiczne i regionalne w odnalezionym fragmencie rękopisu filomackiego przekładu Koranu na język polski*, w: *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, red. M. Pastuch, M. Siuciak, Katowice 2018, s. 372.

⁸ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny*, s. 168.

⁹ J. Kulwicka-Kamińska, *Kształtowanie się polskiej terminologii*, s. 32.

¹⁰ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny*, s. 95.

Komentarz do tabeli

1. W jednej z rubryk tabeli zamieściliśmy komentarz filologiczno-językowy oraz uwagi merytoryczne, tekstologiczne i inne, odnoszące się do poszczególnych przekładów tytułów sur, liczebności ajatów, miejsca objawienia itd. Dlatego w dalszej części komentarza zostaną podjęte tylko niektóre, najbardziej ogólne problemy wynikające z tabelarycznego przeglądu struktury polskich przekładów Koranu.

2. Najważniejsze w tym przeglądzie są relacje między KCz a KTB; ich analiza powinna bądź potwierdzić, bądź wykluczyć zależność genetyczną obu tych wariantów.

Z tabelarycznego zestawienia nazw sur wynika ważny wniosek: w obrębie 26 porównywanych tytułów sur aż w 20 z nich (około 77%) istnieje całkowita zgodność zarówno treściowa,

jak i formalna w wersjach KCz oraz KTB, np. oba warianty przekładowe dokładnie w taki sam sposób wprowadzają kolejne koraniczne jednostki strukturalne (sury), nadając im tożsame tytuły, segmentując na identyczną liczbę ajatów oraz konsekwentnie nazywając *ajaty* – *wierszami*. W obu wypadkach sury koraniczne zostały *wydane*, a nie np. *zesłane*, *spuszczone* lub *objawione*, jak jest w innych polskich przekładach. Niewielka tolerancja dla nielicznych w tym wypadku różnic dotyczy co najwyżej pisowni: *Oczewistość* / *Oczywistość*; *w Mecce* / *w Mekce*; *wierszy* / *wiersze*; *Noe pokoy mu* / *Noe*; *Kieusier* / *kautar*; *Ręka miłosierna* / *Ręka miłosierdzia* itp. W kilku następnych przypadkach tytuły sur KCz oraz KTB nieco się różnią, pozostają jednak synonimami tożsamymi znaczeniowo: *Dzień nieomylny*⁵ / *Dzień nieuchronny*; *Słońce w najwyższym biegu* / *Słońce na wschodzie*; *Jutrzenka* / *Świt*. Poważniejsze (choć tekstowo wy tłumaczalne) różnice trzeba odnotować w przypadku zaledwie trzech tytułów: *Miasto* / *Kraj*; *Rozszerzenie* / *Czyż nie otworzyłem*; *Połączenie płci* / *Zsiadła Krew*.

Obserwacja ta pozwala uznać jeśli nie tożsamość, to przynajmniej oczywistą bliskość formalną i semantyczną aż 23 (czyli 88%) uwzględnionych w zestawieniu nominacji sur. W sytuacji gdy w zestawieniu są takie sury, których tytuły brzmią w każdym przekładzie odmiennie, ta statystyka i faktografia jednoznacznie przemawiają za tym, że warianty KCz oraz KTB są genetycznie tożsame, a zauważalne różnice pojawiły się podczas edytorskiego i redakcyjnego przygotowywania rękopisu do druku w warszawskiej Oficynie Wydawniczej Aleksandra Nowoleckiego. Zatem ze względów chronologicznych, merytorycznych i formalnych trzeba przyjąć, że dla KTB podstawę edytorską stanowił rękopis filomacki taki, jak znaleziony w archiwum z Czombrowa, który w procesach edytorskich i adiustacyjnych w oficynie wydawniczej w Warszawie był opracowywany redakcyjnie. Zmieniał zatem pierwotną formę i treść⁶.

Obserwacja ta uzasadnia wnioski o silnym związku, wręcz tożsamości formalnej i treściowej, wariantów przekładowych – lub raczej wersji edytorskich – KCz, KF oraz KTB.

Wskazując rękopis z Czombrowa jako podstawę edytorską późniejszych wydań drukowanych (w Poznaniu i w Warszawie) nie przesadzamy, że był nią ten konkretny egzemplarz rękopisu, którego fragment został odnaleziony właśnie w Czombrowie; stwierdzamy jednak, że musiał to być czystopis filomackiego przekładu Koranu tożsamy z KCz. Z pewnością powstało co najmniej kilka rękopiśmiennych kopii przekładu, zwłaszcza jako załączniki do wniosków kierowanych do urzędów cenzorskich i do cara, także przekazanych do wydawnictw w Poznaniu i w Warszawie; trzeba ponadto przyjąć, że rękopisami przekładu dysponowali również sami jego autorzy oraz miały do nich dostęp inne osoby zainteresowane tą translacją Księgi, np. Tatarzy – muzułmanie⁷ lub przyjaciele (filomaci) Chlewińskiego oraz Domeyki⁸. Trzeba też zauważyć, że analizowany rękopis powstał po roku 1821 (data na znaku wodnym papieru), natomiast przekład został ukończony dopiero w roku 1828, zatem translatorzy mogli przekład poprawiać, weryfikować, zmieniać i doskonalić w trakcie kilkuletniej nad nim pracy.

⁵ Por. w balladzie A. Mickiewicza *Trzech Budrysów*: „Bo mówiono mi w Wilnie, że otrąbią niemylnie...”. Leksem *niemylnie* występuje tu w znaczeniu ‘nieuchronnie, z pewnością’.

⁶ Podobne wnioski na innym materiale badawczym można sformułować również dla wersji poznańskiej KF (w tabeli nieuwzględnionej).

⁷ Sugeruje to zresztą wydawca KTB, A. Nowolecki, w *Przemowie* do warszawskiego wydania.

⁸ Wiosną 1828 r. był w Nowogrodzkiem O. Pietraszkiewicz, który zapoznał się z rękopisem przekładu (za Z. J. Wójcik, *Filomacki przekład Alkoranu dla Tatarów nowogrodzkich*, „Literatura Ludowa” 1995, t. 39, nr 3, s. 17). Natomiast w liście Domeyki do Pietraszkiewicza, z 20 listopada 1828 r. z Zapola, czytamy: „Wkrótce ma być u mnie Dyoniz dla wspólnego kończenia wiadomej Ci dla Tatarów pracy”. Zapowiedziane *kończenie pracy* mogło obejmować ostateczną autorską redakcję rękopisu przed oddaniem go do drukarni lub urzędu cenzorskiego, zmieniającą w szczegółach jego wcześniejsze kopie.

3. KRA nie podaje tytułów sur w języku przekładu, zachowując ich oryginalne nazwy arabskie. Dopiero w przypisach pojawia się (niekonsekwentnie) polski odpowiednik arabskiej nazwy. Choć przekład ten zawiera bogate i wnikliwe komentarze, zwłaszcza teologiczne, to wydawca nie podał ani nazwiska tłumacza⁹, ani nie opatrzył go wstępem, który wyjaśniłby przyjęte rozwiązania i założenia translatorskie. Zwłaszcza że przekładu dokonano nie z arabskiego oryginału, lecz z wersji angielskiej¹⁰. Brak ten nie jest zapewne odczuwalny dla muzułmanów, natomiast niewątpliwie dotkliwy okazuje się dla badaczy piśmiennictwa muzułmańskiego, kiedy chcą dokonać oceny adekwatności przekładu itp. Ta cecha edytorska jednoznacznie wskazuje na intencje tłumacza: KRA był adresowany do konkretnej grupy wyznawców islamu i miał im służyć jako ‘tłumaczenie, objaśnienie, wyłożenie’ w języku polskim towarzyszącego mu równoległe oryginalnego tekstu arabskiego. Dlatego nie dołączono do publikacji wyjaśnień metodologicznych i nie omówiono przyjętych w niej i zastosowanych koncepcji translatorskich; silnie natomiast rozbudowano w formie przypisów aparat komentarzowo-objaśniający. KRA ma więc wszelkie cechy dobrze znanego w tradycji i kulturze islamu, w tym także w tradycji i kulturze muzułmanów WKL, tefsiru. Sury przekładu Koranu firmowanego przez Ruch Ahmadijja liczą zawsze o jeden, niekiedy o dwa ajaty więcej niż inne polskie translacje. Wynika to z faktu, że w ciąg numeracji wersetów włączono tu tzw. *basmałę* (inwokację), która w każdej surze jest oznaczana numerem 1. W ten sposób numeracja kolejnych wersetów została przesunięta w porządku numeracyjnym o jedną pozycję, a więc i ogólna liczba ajatów w przekładzie KRA jest większa *a priori*.

W rękopisie z Czombrowa *basmała* nie jest numerowana, podobnie zresztą jak w KTB oraz KF.

4. Uwzględnienie w zestawieniu kilku najnowszych przekładów drukowanych pokazuje zmienność i rozwój teorii oraz praktyki translatorskiej ksiąg świętych. Przekłady KRA oraz KS są właściwie tefsirami, które oprócz językowej wersji polskiej uwzględniają arabski oryginał, zachowując także oryginalne, arabskie tytuły poszczególnych sur, choć tradycyjny rękopiśmienny tefsir Tatarów WKL tytuły sur podawał w tłumaczeniu polskim, często zadziwiająco zgodnym ze współczesną egzegezyką oraz współczesnymi przekładami.

5. Uwzględniony w tabeli rękopiśmienny tefsir wileński (1788) pozwala przecząco odpowiedzieć na pytanie o znajomość przez późniejszych translatorów pierwszego tatarskiego przekładu Księgi na język polski, funkcjonującego wśród muzułmanów WKL właśnie jako tefsir, mający dogmatyczny status koranicznego komentarza. Znajomość takich tefsirów przez filomatów sugerował wydawca Koranu z 1858 r., Aleksander Nowolecki:

Nie można atoli wątpić, że między dość licznymi wyznawcami mahometanizmu w osiadłych od dawna w Polsce i dziś zupełnie z nami zrosłych językiem, uczuciem i obyczajami tatarskich rodzinach, tu i owdzie znalazłby się rękopiśmienny przekład wprost z oryginału. Taki właśnie przekład w pierwszych latach XIX wieku dokonany wspólnie podobno z jednym duchownym tegoż wyznania, przez ojca zgasłego niedawno Jana Murzy Tarak Buczackiego, podał mi pierwszą myśl podjęcia tego dawno oczekiwanego i niewątpliwie pożądanego dla literatury naszej wydania [KTB 1858: III].

⁹ Skądinąd wiadomo, że przekładu z języka angielskiego dokonał Imam Ruchu Ahmadijja, Mahmud Taha Żuk.

¹⁰ Stosowna informacja o tym znajduje się w *Przedmowie* wydawcy do KRA: „To tłumaczenie oparte jest na angielskim przekładzie Malik Ghulam Farid”. Ponadto kilkudziesięciu *Przedmowa* zawiera podziękowania dla sponsorów publikacji, rodziny założyciela Wspólnoty Ahmadijja (strona nienumerowana).

Wydawca zrównał tu i bez mała utożsamiał przekład filomatów¹¹ z rękopisami tefsirów muzułmanów WKL; dziś wiemy, że takie utożsamianie nie miało żadnego uzasadnienia. Nieściśła jest także informacja wydawcy, jakoby tłumaczenie to zostało wykonane „w pierwszych latach XIX wieku”. Faktycznie filomaci Domeyko i Chlewiński swoją pracę translatorską ukończyli w 1828 r., natomiast tefsir Tatarów WKL powstał u schyłku XVI w.; później był tylko kopiowany w formie rękopisów, których do dzisiaj zachowało się ponad 20.

6. W obu porównywanych wersjach przekładu Koranu (KCz i KTB) arabski leksem *ajat* jest substytuowany polskim odpowiednikiem *wiersz*. Termin *ajat* pozostaje natomiast niezmienny w KRA oraz w rękopisie TW; w KB ta jednostka koraniczna jest nazywana *wersetem*¹². *Sury* w obu wersjach filomackich, a także w rękopisie TW, nazywa się *rozdziałami*, w czym można dostrzec analogię do przekładów chrześcijańskiej Biblii.

7. W wariantach filomackiego przekładu Koranu, jak można sądzić na podstawie zachowanych fragmentów KCz, KF oraz KTB, występującym w tytułach sur imionom proroków towarzyszy charakterystyczny w islamie i do dzisiaj używany zwrot: *pokój mu*, np. sura 10 – *Jonas. Pokój mu*; sura 11 – *Hód. Pokój mu*. Odpowiednio także: *pokój jej*, np. sura 19 – *Marya pokój jej*; *pokój im*: sura 21 – *Prorocy pokój im*. W KTB w kilku wypadkach brak w tym zakresie konsekwencji, np.: sura 14 – *Abraham, pokój niech będzie z nim*; ale sura 11 – *Hud*; sura 12 – *Józef*; sura 47 – *Mohammed...* (bez standardowego, przysługującego w islamie wszystkim prorokom zwrotu *pokój mu*, wyrażającego szczególną cześć i szacunek).

8. Wielu badaczy uważa, że sura 106 została najwcześniej objawiona, gdyż poleca oddawanie czci Bogu. Znamienne jednak, że w polskich przekładach pojawiają się tu zgoła katolickie (chrześcijańskie) frazy i leksemy: *Bóg świątyni*, *Bóg Kościoła*. Przykłady: *Niech służą Bogu tej świątyni* (KTB); *Niech czczą Boga tego Kościoła* (KCz).

9. W nagłówkach sur koranicznych są również podawane informacje o miejscu *wydania*, czyli *objawienia* lub *zestania* danej sury. O ile w różnych przekładach informacje te mają różne formy, o tyle w KCz oraz w KTB są one niemal identyczne. I w tym wypadku trafiają się jednostkowe różnice, być może odzwierciedlające ówczesny stan egzegetyki islamu, np. sura 99 według KCz została *wydana w Medynie*, natomiast według KTB – *w Mekce*. Wydaje się, że stosowną poprawkę wniósł tu redaktor KTB (może Jan Murza Tarak Buczacki?), zarówno bowiem arabski oryginał, jak i inne polskie przekłady Koranu (z wyjątkiem KS, w którym surę tę, podobnie jak w KCz, uznano za wydaną w *okresie medyńskim*) jako miejsce jej *objawienia* wskazują właśnie Mekkę; w KRA miejsce wydania – Mekka – wynika z informacji *Objawiona przed Hijrah*, tzn. przed wyjściem Muhammada i jego zwolenników z Mekki do Medyny w 622 r. Jedynie w TW w odniesieniu do tej sury brak informacji o miejscu jej *wydania*¹³, choć przy wielu innych surach w rękopisie tefsiru stosowne informacje są podawane najczęściej w formie [*v*] *mek'k'aju* (np. sura 5, 14, 24 i inne) lub *v medineju* [*zestlan*] (np. sura 28).

Używane w KCz oraz w KTB miejscownikowe formy nazwy miejscowej *Mekka* mają różne postaci: *w Mecce* [KCz] lub *w Mekce* [KTB]; w drugim wypadku typowej alternacji

¹¹ Wydawca w *Przemowie* autorstwo przekładu niesłusznie przypisał bądź ojcu Jana Murzy Tarak Buczackiego, Selimowi, bądź jego dziadkowi, Jakubowi.

¹² Ciekawe, że Tatar i muzułmanin z Nowogródka Józef Sobolewski, który z pewnością znał przekład filomatów, w swym *Wykładzie wiary machometańskiej...* również używa terminu *wiersz*, ale w nawiasie uściśla dopiskiem *ajat*: „Po czym odmawia się jeden jeszcze jaki bądźkolwiek wiersz (ajet) z Kóranu...” (J. Sobolewski, *Wykład wiary machometańskiej czyli iślamskiej. Wyjęty z części Kóranu i przykazań proroka Chadisem zwanych*, Wilno 1830, s. 51). Również termin *sura* Sobolewski substytuuje leksemem *rozdział*.

¹³ Może właśnie ze względu na niejednoznaczność w tej kwestii w egzegetyce i literaturze islamskiej.

-k- / -c- uległa tylko wygłosowa spółgłoska rzeczownikowego tematu fleksyjnego, w pierwszym natomiast – alternacja objęła całą tematyczną grupę spółgłoskową -kk- > -cc-.

10. Przyjmując odnaleziony fragment rękopisu z Czombrowa za punkt odniesienia dla innych filomackich wersji, trzeba stwierdzić, że praca redakcyjna nad przygotowaniem tekstu przekładu do druku w warszawskim wydawnictwie Nowoleckiego (1858) wiązała się z ingerencją we wszystkie zakresy rękopiśmiennego tekstu filomackiego: w jego grafii i ortografii, w gramatykę i stylistykę, w leksykę i we frazeologię. Ale najistotniejsze jest to, że wersja edytorska KTB otrzymała kompetentną aparaturę interpretacyjno-objaśniającą w formie przypisów. Zostały one sporządzone z dużą znajomością rzeczy, w duchu ówczesnej egzegezy islamu i do dzisiaj zachowują wartość poznawczą; zresztą w znacznej większości odzwierciedlają one wciąż aktualną, obowiązującą wykładnię świętej Księgi. Niewątpliwie ich autorem lub współautorem był Jan Murza Tarak Buczacki. Zapewne młody podlaski Tatar włożył w przygotowanie merytoryczne, formalne i organizacyjne tej edycji tyle własnej pracy, że – nie będąc bezpośrednim translatozem – stał się rzeczywistym inicjatorem, współtwórcą i współautorem wydanej w 1858 r. polskiej wersji przekładowej Koranu, dając jej (pośmiertnie) swoje nazwisko jako autora translacji.

11. Oryginalnym, a zarazem interesującym przyczynkiem do dziejów polskich przekładów Koranu jest uwzględnione w zestawieniu tłumaczenie Michała Różańskiego. Powstało ono w 1986 r., istnieje dzisiaj prawdopodobnie zaledwie w jednym egzemplarzu maszynopisu. Pierwszą informację o tym przekładzie podał Musa Czachorowski¹⁴; on też obecnie jest w posiadaniu tego maszynopisu. O przekładzie wiadomo tyle, iż liczy 442 karty maszynopisowe i powstał zapewne na podstawie wersji niemieckiej. W ocenie Czachorowskiego „najprawdopodobniej tłumacz nie posiadał wiedzy ani o języku arabskim, ani też o islamie jako takim”¹⁵.

12. W październiku 2018 r. ukazało się w druku najnowsze polskie tłumaczenie świętej Księgi islamu na język polski. Jego autorem jest polski Tatar i muzułmanin, Musa Çaxarxan Czachorowski. Z analizy porównawczej tytułów sur wynika, że Czachorowskiemu najbliższe było do Koranu w przekładzie Józefa Bielawskiego. W obydwu tekstach są obecne – jako odpowiedniki ar. źródłosłów – nominacje jedno- i dwuwyrzowe, natomiast w tłumaczeniu Bielawskiego występuje ponadto jedno rozbudowane wyrażenie. Na 26 tytułów sur aż 19 wykazuje pełną tożsamość formalną i semantyczną w obu przekładach (73% zbieżności), do dwóch tytułów muzułmański tłumacz wprowadził określenia synonimiczne: *Zakrzepla krew* (KB) – *Skrzepnięta krew* (KMC), *Pora przedwieczorna* (KB) – *Czas przedwieczorny* (KMC), do jednego antonimiczne *Wspomożenie* (KB) – *Potrzeba* (KMC), w trzech innych zredukował nominacje dwu- i więcej niż dwuwyrzowe do jednowyrzowych: *Nieuniknione wydarzenie* (KB) – *Nieuniknione* (KMC), *Współzawodnictwo w pomnażaniu* (KB) – *Pomnażanie* (KMC), *Wydarzenie przerażające* (KB) – *Nieszczęście* (KMC), przy czym w jednym przypadku użył synonimicznego ekwiwalentu. Jeden z tytułów natomiast poszerzył, uściślając jego znaczenie – por. *Przeznaczenie* (KB) – *Noc przeznaczenia* (KMC).

Wprawdzie Czachorowski nie jest arabistą, dołożył jednak wszelkich starań, by „zachować jak największą wierność z oryginałem (składnią, tekstem etc.)”¹⁶. W pracy nad przekładem pomogło mu z pewnością intuicyjne wycucie słowa oraz stylu, albowiem tatarski tłumacz jest również poetą. Można stwierdzić, iż przy pracy translatorskiej ksiąg świętych większe znacze-

¹⁴ M. Czachorowski, *Polskie tłumaczenia Koranu* (2), „Rocznik Tatarów Polskich” 2017, seria 2, t. 4 (18), s. 163–164. Właściciel maszynopisu udostępnił nam tytuły porównywanych sur, za co bardzo dziękujemy.

¹⁵ Ibidem, s. 164.

¹⁶ Fragment e-mailowej korespondencji z tłumaczem (styczeń 2018); cytowany ustęp jest odpowiedzią na pytania o stan pracy nad nowym przekładem oraz o założenia metodologiczne translacji.

nie mają *czucie i wiara* niż *mędrca szkiełko i oko*. Fakt ten trzeba podkreślić choćby dlatego, iż tłumaczami świętej Księgi islamu (nie tylko na język polski) byli także niefilolodzy i nie-islamolodzy, głównie wyznawcy innych religii. Przekład filomacki był dziełem katolickiego księdza Dionizego Chlewińskiego oraz „żarliwego katolika” Ignacego Domeyki, w przypadku którego toczy się proces beatyfikacyjny. Fragmenty Koranu tłumaczył również ksiądz, później biskup, obecnie święty Kościoła katolickiego, Józef Sebastian Pelczar¹⁷. W ogóle pierwsze przekłady Księgi na języki spoza świata islamu zawdzięczamy głównie duchownym chrześcijańskim (np. biskupowi Rajmundowi z Toledo; biskupowi Juanowi de Segovia i innym), a wynikały one z chęci przyjaznej lub wrogiej polemiki z podstawami tej religii. Również w dziełach polemistów polskich, zwłaszcza z okresu reformacji i kontreformacji, można spotkać najczęściej sparafrazowane przekłady fragmentów Koranu, często ze zmienionym sensem, dostosowanym do potrzeb toczzonej właśnie polemiki.

13. Szczególną uwagę trzeba zwrócić na te przekłady, których autorami są sami muzułmanie. Z pewnością dokładali oni wszelkich starań, by w tłumaczeniu ocalić ducha oryginału, co nie jest sprawą łatwą. Trzeba zgodzić się bowiem z opinią, że „każdy, nawet pobieżnie znający arabski, świadom jest dwuznaczności, z jaką spotyka się, próbując przetłumaczyć wiele słów lub fraz”. Jacques Golius (1596–1667), francuski orientalista, stwierdził, że bardzo często „trzeba być jasnowidzem lub prorokiem przy tłumaczeniu tekstu”¹⁸.

Bibliografia

- Czachorowski M., *Polskie tłumaczenia Koranu (2)*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2017, seria 2, t. 4 (18), s. 163–172.
- Delcambre A. M., *Mahomet. Głos Allaha*, tłum. J. Łukaszewicz, Wrocław 1996.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Jankowiak M., *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, Warszawa 2017.
- Kulwicka-Kamińska J., *Cechy archaiczne i regionalne w odnalezionym fragmencie rękopisu filomackiego przekładu Koranu na język polski*, w: *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, red. M. Paśtuch, M. Siuciak, Katowice 2018, s. 368–380.
- Kulwicka-Kamińska J., *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej*, Toruń 2004.
- Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993.
- Mickiewicz A., *Trzech budrysów*, w: idem, *Ballady i romanse*, Wilno 1822.
- Pelczar J. ks. dr, *Ziemia święta i islam czyli szkice z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, cz. 2: *Islam*, Lwów 1875 (Drukarnia Ludowa pod zarządkiem Stan. Baylego).
- Roman transliteration of the Holy Qur'an with Arabic text*, english translation: Abdullah Yusuf Ali, New Delhi 2008.
- Sobolewski J., *Wykład wiary machometkańskiej czyli islamskiej. Wyjęty z części Kóranu i przykazań proroka Chadisiem zwanych*, Wilno 1830.
- Stenhouse P., *Mahomet, Koran, szariat i nawoływanie do przemocy*, „Frona” 2004, nr 34, s. 230.
- Wójcik Z. J., *Filomacki przekład Alkoranu dla Tatarów nowogródzkich*, „Literatura Ludowa” 1995, t. 39, nr 3, s. 15–28.

¹⁷ Ks. dr J. Pelczar, *Ziemia święta i islam czyli szkice z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, cz. 2: *Islam*, Lwów 1875 (Drukarnia Ludowa pod zarządkiem Stan. Baylego), s. 157.

¹⁸ P. Stenhouse, *Mahomet, Koran, szariat i nawoływanie do przemocy*, „Frona” 2004, nr 34, s. 230.